

ІМ'Я В КОНТЕКСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ МОНАСТИРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Досліджуються назви православних монастирів, які є частиною національної культури, тому що формуються під впливом не тільки релігійних ідей ченців, але й відбивають сприйняття околицького населення.

Ключові слова: ім'я, монастирська культура, монастир, національна культура, фідейстичне ставлення до слова.

Исследуются названия православных монастырей являются частью национальной культуры, так как формируются под влиянием не только религиозных идей монашествующих, но и отражают восприятие окрестного населения.

Ключевые слова: имя, монастырская культура, национальная культура, фидейстическое отношение к слову.

The names of orthodox monasteries are part of national culture, because they are shaped not only by the religious ideas of monks, but also reflect the perception of the surrounding population.

Key words: name, monastic culture, monasteries, national culture, fideistic related to the word.

Православна філософія імені налічує велику кількість публікацій і авторитетних імен їх авторів. У традиції вивчення цього питання можна виокремити два своєрідні напрями: «ізсередини», з позицій офіційного богослов'я, «іззовні», з позицій християнської й/або світської культур. До першого можна віднести, наприклад, твір Псевдо-Діонісія Ареопігита «Про Божественні імена» або сучасного богослова митрополита Іларіона (Алфеева) «Священна тайна Церкви». До другого напрямку — твори О. Ф. Лосева, С. М. Булгакова, П. О. Флоренського та ін.

Однак сприйняття імені, особливості процесу найменування в православній монастирській культурі окремо не розглядалися. Водночас, монастирська традиція, яка вплинула на всі аспекти Православ'я, не тільки є сферою найповнішого вираження євангельських істин, але й має певні особливості. Наприклад, відомий звичай зміни імені ченця під час постригу (в окремих випадках ім'я змінюється неодноразово), зародження руху ім'яслав'я саме в чернечому середовищі (початок ХХ ст., Афон, Пантелеймонів монастир). Свою специфіку, в порівнянні з парафіяльними храмами, мають і назви монастирів.

Зазначене питання є актуальним в контексті сучасного розширення релігійної сфери життя суспільства, відродження колишніх монастирів і заснування нових.

Прикладний аспект питання порушується, наприклад, у публікаціях, зокрема єпископа Марка (Головкова) «Про сучасні нововведення в найменуваннях монастирів і храмів» [8], редакційного колективу видавничого відділу УПЦ «Безглузда благопристойність або про правильне написання найменувань православних храмів і монастирів» [2], словника «Прописна — рядкова» видавництва Московської Патріархії [10]. Як відзначає єпископ Марк (Головков), «у більшості випадків ігнорування цих очевидних речей є наслідком відсутності церковної культури й несе на собі відбиток неофітства. Саме воно спонукає недавно воцерковлених людей підходити до благочестя з кількісними мірками, вважати правильним шляхом набуття святості часте використання самого цього слова в усній і письмовій мові» [8].

Таким чином, **метою** статті є розгляд специфіки концепції імені й традицій найменування в православній монастирській культурі.

Для православної монастирської культури (як і для християнства в цілому) характерне фідеїстичне, неконвенційне ставлення до слова й імені. Сприйняття імені в Старому й Новому Заповітах досить докладно розглядає митрополит Іларіон (Алфеев). Він відзначає, що в даній традиції до імені ставляться «як до таємничого символу, що вказує на основні характеристики його носія, який перебуває з ним у прямому зв'язку. <...> Ім'я в Біблії практично ототожнюється з особистістю його носія» [6, с. 7], сприймається як повне й дійсне вираження іменованого предмета, має не тільки вербальне, але й реальне значення, вказує місце, яке повинен займати його носій у світі, пов'язане з душею особистості, вплив на ім'я означає вплив на саму людину. Цікаво, що навіть процес Творіння передбачає, згідно з Біблією, два етапи: власне творіння і наречення імені [6]. Наявність кількох імен Бога в біблійній традиції свідчить, з одного боку, про різні властивості Бога, про певні Його дії стосовно людини, а з іншого — про те, що «в людській мові немає слова, яке було б «іменем» Бога в єврейському розумінні, тобто якимось всеосяжним символом, що повністю характеризує його носія» [6, с. 9].

Про значення імені в Православ'ї говорить і той факт, що в його традиції до XVIII–XIX ст. фактично був відсутній спеціальний чин освячення ікон. Образ освячувався написанням на ньому імені зображеного. Фактично акт написання імені прирівнювався іконі.

Крім того, як слушно відзначив В. В. Розанов, у церковному вжитку не застосовуються зменшувальні й принизливі форми людських імен. Так Івашка серед родичів і знайомих, у церкві на сповіді й перед причастям урочисто іменується — Іоанн. «У церкві людина коронує саму себе», — підсумовує філософ [11, с. 116].

Основою є канонічний текст «Одкровення Іоанна Богослова», митрополит Сурозький Антоній зауважує, що в Бога для кожної людини є своє таємне ім'я, яке виражає сутність цієї людини, її неповторну унікальність: «Це не прізвище, не прізвище, не ім'я отримане під час хрещення, це ім'я, слово, повністю тотожне нам, збігається з нами, воно — це ми. Можна було б майже сказати, що це те слово, яке вимовив Бог, коли зажадав дати нам буття; воно — ми, і ми — воно. Це ім'я визначає нашу абсолютну й неповторну унікальність стосовно Бога» [1, с. 177-178].

Такий підхід до імені найповніше відбитий у православній монастирській культурі. Одним з його проявів є традиція зміни імені ченцеві під час постригу. І якщо у звичаях російської та української церков зміна імені відбувається двічі — при постригу «у рясофор» (або «малу схиму») і «у велику схиму», то, наприклад, на Афоні прийнято змінювати ім'я 4-5 разів, відзначаючи таким чином кожний етап духовного й ієрархічного сходження ченця [5]. На вибір чернечого імені впливають різні фактори: ім'я, дане людині під час хрещення (традиційно перша буква цього імені й імені чернечого повинні були збігатися, нині цього правила практично не дотримують), недавно канонізовані святі, місцеві й регіональні традиції, особисті переваги. Ось як описує практику наречення імені в Троїце-Сергієвій Лаврі ієромонах Никон (Белавенець) на власному прикладі: «Скрізь різна практика наречення чернечого імені. Покійний митрополит Питирим так робив: він брав три імені, наприклад, досить поширене у святцях ім'я Сергій <...>. Перш ніж написати друге ім'я, він поцікавився моєю думкою <...>. А третє ім'я митрополит запропонував сам. <...> Після цього три конверти з іменами поклали на раку преподобного Сергія <...>. Мій майбутній восприємник у певний момент, перед тим, як стригти мені волосся, підійшов до раки й узяв один з конвертів» [12].

Причинами зміни імені під час постригу в чернецтво можна назвати такі:

- зречення своєї волі, початок реалізації обітничі послуху;
- вступ у повне підпорядкування Богові й, опосередковано, монастирському начальству;
- зміна сутнісних життєвих пріоритетів (з переважно матеріальних на духовні, наприклад);
- наближення до Бога, вступ з Ним у більш довірливі, особистісні відносини;
- свідчення смерті для світу й народження в новій якості, новою особистістю;
- наявність восприємника (тобто хрещеного — О. С.) під час постригу перетворює це таїнство в аналог хрещення, що також пов'язане з нареченням імені;

- свідчення про наявність іншого світу й іншого життя, до якого тепер і належить новопострижений чернець;
- продовження традицій Старого й Нового Заповітів. Наприклад, Ісус нарік новими іменами трьох своїх учнів.

Крім того, символічне уподібнення в імені одного з подвижників покликане слугувати ознаменуванням призначення ченця і його майбутнього служіння. Наприклад, часто настоятелі одного монастиря мають одне ім'я, знаменуючи таким чином наступність власної діяльності від першого будівельника або видатного ігумена. У випадку з Києво-Печерською Лаврою, її засновники преподобні Антоній і Феодосій тезоімениті «патріархові єгипетських анахоретів преп. Антонієві Великому й улаштовувачеві палестинського спільножиття преп. Феодосієві, що символічно зводить джерела російського чернецтва до двох головних традицій чернечого Сходу. Це усвідомлювали вже сучасники, уподібнення належить укладачеві Києво-Печерського патерика» [9, с. 6].

У підходах до імені в монастирській культурі можна помітити прояв національних традицій. Наприклад, «для грецької ікони характерні епітети Богородиці: Душеспасительниця (Психосотрія — О. С.), Милостива (Єлеуса — О. С.), Вратарниця (Портаїтисса — О. С.), Путівника (Одигітрія — О. С.) і т. д. Російська ікона частіше говорить про прославлення ікони в конкретному місці (Володимирська, Казанська, Іверська)» [7, с.24]. Ця особливість пов'язана з історичними обставинами прийняття християнства, його «первинним» характером на грецькому ґрунті й «вторинним» — у слов'янській традиції. На Русь ікони привозили такими, що вже канонічно, іконографічно, композиційно й ідеологічно сформувалися, вже мали певну історію своєї появи й чудес, що супроводжували їхнє існування. Тут, на Русі, вони «приписувалися» до нового місця. Цей аспект виявився й у назвах монастирів. Наприклад, ікона Богородиці «Киккотисса» дістала цю назву від свого місцеперебування в Киккському монастирі на Кіпрі. У російській же традиції, навпаки, монастирі дістали назви від ікон: Тихвинський Богородичний Успенський, Казанська Богородична Площанська пустинь, Курська Корінна Різдово-Богородична пустинь та ін.

Цікаві особливості можна виявити, проаналізувавши назви монастирів різних православних церков. Так, назви сербських монастирів у переважній більшості відбивають топонімічні фактори — назви прилеглих населених пунктів, річок, гір: Црна Ріка (Чорна ріка), Студеница, Милешева (за назвами річок), Градац (за назвою гори), Жича (за назвою прилеглої села) або свідчать про наявність монастиря як такого — Пустеля, Челиє (Келії), Покайница. Набагато рідше, переважно серед нових обителів, назва сформована за присвятою: Манастир Светог Кирила й Методія, Манастир Светог Преображення, Манастир Светог Архангела та

ін. Відомо, що перебуваючи впродовж тривалого часу під іноземним та іншославним пануванням, сербська церква й монастирі були потужною національною опорою сербського народу. У зв'язку із цим їх назви органічно ввійшли до топоніміки (як і в культуру). Монастир сприймається таким самим природним утвором, як міста й села країни, він не потребує спеціальних розпізнавальних частин свого імені. Крім того, такі короткі назви, очевидно, відбивають народну традицію найменування, а офіційна версія (як прийнято, наприклад, у Російській Церкві) відсутня. Можна також припустити, що сербська традиція найменування монастиря перегукується з місцевою традицією найменування людини. Як зауважує один із сучасних мандрівників, «сербські імена не завжди пов'язані зі святими — але іноді із церковними святами (Вайо, Божко), з побажаннями благополуччя (Здравка, Радован, Живан), із сімейними традиціями» [3]. Так і сербські монастирі в більшості не відбивають у назві свої присвяти.

Для румунських монастирів, як і для сербських, характерні топонімічні назви: Путна, Сучава, Сучевиця, Сахарна (за назвами одноїменних річок), Варатек, Черниця, Воронець, Куртя-Де-Арджеш (за назвами однойменних прилеглих населених пунктів) та ін.

Стосовно грузинських монастирів, тут можна помітити наявність найрізноманітніших традицій найменування обителей:

- за назвою прилеглого населеного пункту (Церакві, Бодбе, Отхта, Вардзиа та ін.);
- на назву монастиря вплинули історичні обставини (Шиомгвіме (печера Шио) — один із тринадцяти ассирійських отців, місіонер святий Шио в IV ст. провів тут свої останні роки в печері; Самтавро («князівське володіння») або Маквловани («ожинник») — свята Ніна з місіонерською метою поселилася в ожиннику на території князівського володіння; Джварі (хрест) — монастир на вершині гори на місці злиття річок Кури й Арагви біля Мцхети, де, за переказом, свята Ніна поставила хрест; Ванис Кვაби — печери в місцевості Кваби);
- за назвою ідола, що стояв на місці прадавнього капища (Зедазени — монастир створений на місці капища ідола Задена (Юпітера));
- відбивають географічні назви (Давидо-Гареджийський монастирський комплекс — монастирі, розташовані вздовж схилів Гареджийського кряжа);
- назви, що відбивають фактор ієротопії — уподібнення обителі пам'ятному місцю на Святій Землі, пов'язаному з подіями земного життя Христа (Сионі, Бетанія (Вифанія)).

Очевидно, процес найменування грузинських монастирів відбувався спонтанно, згідно з особливостями народного сприйняття, ніким офіційно не регламентувався.

Особливу традицію мають православні монастирі Єрусалима й Палестини, які у своїх назвах позначають місця біблійних подій: монастир Іллі Пророка (назву пов'язують із місцем, де Ілля Пророк укритися від гніву Ізабелі (Цар.1:19)); Монастир Спокуси (заснований на місці сорокаденного поста Христа, по закінченні якого диявол намагався Його спокусити (Мф. 4:1-11)); Монастир Святого Іоанна Хрестителя (створений на місці хрещення Христа Іоанном Хрестителем (Мф. 3: 13-17)); Монастир Святого Хреста (розташований на місці, де росло дерево, що стало згодом Хрестом Христа) та ін.

Деякі монастирі названі іменами своїх подвижників-засновників: Лавра Святого Сави, Койновіон отця Феодосія, Монастир Мартирія, Монастир Святого Гарасима та ін.

У назвах монастирів Афона привертає увагу відсутність настільки звичної для російської традиції узгодженості між присвятою собору й назвою обителі. Так, у монастирі Дионісіат соборний храм присвячений св. Іоанну Предтечі, в обителі Симеон — собор на честь Вознесіння Христового, Ватопед — храм Благовіщення. Те ж можна сказати і щодо афонських монастирів Ставроникита, Григоріат, Симонопетра. За свідченням українського мандрівника В. Григоровича-Барського [4], афонські монастирі Святого Павла, Дионісіат, Григоріат, Дохіар названі на честь своїх засновників; Ставроникита — на честь пустельника, котрий жив на цьому місці, на ім'я Микита, робив хрести («ставро» — хрест); Зограф — на честь чудесної події — появи нерукотворної ікони святого Георгія; Іверський монастир заснований вихідцями із Грузії. Можна додати, що монастир Пантелеймонов (або «Русик» — у грецькій традиції) відбиває російську традицію присвяти обителі святому або престольному святові.

У порівнянні з перерахованими вище, традиція найменування російських монастирів є жорстко регламентованою, уніфікованою, що, очевидно, сформувалася в синодальний період. Тут можна виділити народну й офіційно-церковну традицію найменування обителей. Перша, зазвичай, надає перевагу коротким назвам і відбиває найістотніші його характеристики, а друга — багатоскладні й найчастіше громіздкі. Наприклад: Оптина й Свято-Троїцький Серафимо-Дивеевський монастир, Корінна й Курська Корінна Різдво-Богородична пустинь, Ферапонтов монастир і Ферапонтов Білозерський Богородице-Різдвяний монастир та ін. Традиція регламентації назв «зверху» триває й нині, про що свідчить публікація єпископа Егор'ївського Марка (Головкова) «Про сучасні нововведення в найменуваннях монастирів і храмів» [8]. Автор пропонує не додавати до традиційних назв монастирів і храмів основу «свято-», що не вкорінена в традиції та збільшує й без того довгі найменування.

У деяких назвах російських монастирів присутнє згадування про якісь характерні особливості місця або обставини його заснування, що запам'ятовуються. Все це надає їм індивідуальних особливостей й національного колориту. Наприклад, Спасо-Прилуцький Димитрієв монастир (заснований на «прилуці», тобто в закруті ріки), Варлаамо-Хутинський Спасо-Преображенський (Хутинь — «хуже місце», освячене заснуванням обителі), Миколо-Вяжицьський (Вяжищі — місце проживання бобрів, згодом за-недбане), Миколо-Перервинський (річка Москва, що протікала близько до стін обителі, одного разу різко змінила своє русло, таким чином «перервавши» свій плін. Місцевість дістала назву Перерва), Миколо-Пешношський (засновник монастиря преподобний Мефодій пішки носив («пеш ноша») через річку колоди для будівництва монастирської церкви), Кашинський Миколаївський Клобуків (на цьому місці ще до заснування монастиря знайдено чернечий головний убір — клобук).

Стосовно походження назви Оптина пустинь (яке звичайно пов'язують із іменем її легендарного засновника, розбійника Опти, який розкаявся), сучасний дослідник В. А. Кучумов висловлює іншу версію: «аналогічну легенду має й Волховська Оптина пустинь. Радше за все слово «Оптина» походить від «опт», що означає «загальний», «цілий», «сукупний». Наприклад, Волховський монастир колись був загальним для ченців та черниць й до Смутного часу називався «загальним монастирем»; до початку XVI ст. багато російських монастирів поділено на дві частини — чоловічу й жіночу під керуванням одного духівника. Московський собор 1503 р. заборонив таку практику. Очевидно, таким «загальним» монастирем була й Оптина пустинь — принаймні, в Козельську до 1670 р. не можна знайти жодної жіночої обителі, а в синодиках Оптиної трапляються поминальні записки про схимонахинь» [9, с. 233].

Є серед російських монастирів також ієротопічні назви, наприклад, Голгофо-Розп'ятський скит у Соловецькому монастирі або знаменитий Воскресенський Новоіерусалимський монастир під Москвою. Стосовно останнього, тривалий час вважалося, що ідея назвати його «Новоіерусалимським» належить патріархові Никону. Сучасний дослідник В. С. Румянцева, у зв'язку з виявленням нових документів, приписує цю ідею українцеві Єпифанію Славинецькому: «Мною (В. С. Румянцевою — О. С.) виявлений твір (Слово) за назвою «Світися, світися Новий Єрусалиме» (слова з великодняго піснеспіву — О. С.), який належить вченому ієромонахові Єпифанію Славинецькому. <...> Радше за все, він — родоначальник самої ідеї. На думку Єпифанія, Новий Єрусалим символізує торжество Нового Заповіту над Старим» [9, с. 166].

Загалом стосовно російських монастирів можна відзначити, що традиційно їх назви складаються зі свята-присвяти, імені засновника й найменування місцевості, що виявляє єдність трьох факторів — Бога, людини й природи. Монастир, є універсумом, моделлю християнського космосу.

Таким чином, назви православних монастирів можуть містити такі складові:

- топонім;
- ім'я засновника;
- присвяту;
- історичну подію, пов'язану з місцевістю або самим монастирем, обставинами його заснування.

Назви православних монастирів є частиною національної культури, оскільки формуються під впливом не тільки релігійних ідей ченців, але й відбивають сприйняття населення. Крім того, в назвах монастирів віддзеркалені шляхи прийняття християнства народом, історія держави, прийняті взаємовідносини в системі «церква-держава-народ», роль монастирів у національній культурі. Своєрідними «першоджерелами» є назви монастирів Єрусалима, Палестини, Афона, інші — схильні ієротопічно наслідувати, зберігаючи, проте, національну специфіку.

Можна простежити певну близькість схем конструювання назви міста (місцевості, населеного пункту) і монастиря, що підтверджує його символіку як святого града.

Можливий напрям подальшого розвитку дослідження — з'ясування національних особливостей православної монастирської культури.

Список літератури

1. Антоний Сурожский. Школа молитвы / Антоний Сурожский, митрополит. — Клин: «Христианская жизнь», 2006. — 495 с.
2. Бессмысленное благообразие, или О правильном написании наименований православных храмов и монастырей. 6 января 2010 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/node/29335>.
3. Владислав (Томачинский). Сербия монашеская [Электронный ресурс] / Владислав Томачинский, монах. — Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/40082.htm>.
4. Григорович-Барский В. Странствования по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. [Электронный ресурс] / Григорович-Барский Василий. — СПб: Православное палестинское общество, 1885. — Режим доступа: <http://www.isihazm.ru/1/Barskiy.pdf>.
5. Древняя традиция изменения имен при постриге [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.isihazm.ru/?id=180>.
6. Иларион (Алфеев). Священная тайна церкви. Введение в историю и проблематику имяславских споров. / Иларион Алфеев, митрополит. — Петербург : Алетей, 2002. — 653 с.

7. История иконописи: Истоки. Традиции. Современность: VI-XX века / Лилия Евсева, Наталья Комашко, Михаил Красилин, Лука (Головков), игумен, Елена Остащенко, Ольга Попова, Энгелина Смирнова, Ирина Языкова, Анна Яковлева. — М. : «АРТ-БМБ», 2002. — 288 с.
8. Марк (Головков). О современных нововведениях в наименованиях монастырей и храмов. 11-10-2005 [Электронный ресурс] / Марк Головков, епископ Егорьевский. — Режим доступа: http://www.pskov-eparhia.ellink.ru/browse/show_news_type.php?r_id=365
9. Монашество и монастыри в России. XI-XX века: Исторические очерки / [Отв. Ред. Н.В.Синицына]; Ин-т российской истории. — М. : Наука, 2002. — 346 с.
10. Прописная-строчная. Словарь. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.pagez.ru/lsp/0045.php#gram>.
11. Розанов В. В. Философия урожая / В. В. Розанов // Литературная учеба. — 1992. — № 1-2-3. — С. 112–134.
12. Ткачева Е. Люди в черном [Электронный ресурс] / Екатерина Ткачева // Отрок. УА. — 2008. — №5 (29). — Режим доступа: http://otrok-ua.ru/sections/art/show/ljudi_v_chernom.html

Надійшла до редколегії 10.01.2012 р.